

JAARBOEK
VAN HET
KONINKLIJK NEDERLANDSCH GENOOTSCHAP
VOOR
MUNT- EN PENNINGKUNDE

ONDER DE ZINSPREUK

„Concordia res parvae crescunt”

TE

AMSTERDAM

Commissie van Redactie:

Mr. J. VAN KUYK ('s-Gravenhage),
Dr. W. F. BAX (Amsterdam),
Dr. J. W. A. VAN HENGEL (Utrecht),
Dr. J. H. JONGKEES (Bussum).

XXXV 1948,
TWEEDE GEDEELTE

AMSTERDAM
UITGAVE VAN HET GENOOTSCHAP
1948

HET GODSDIENSTIG ELEMENT IN DE ICONOGRAPHIE
VAN DE NEDERLANDSCHE HISTORIEPENNINGEN
UIT DEN TACHTIGJARIGEN OORLOG

door

Dr. M. J. M. VAN DER HEIJDEN

II.

Na de bespreking van de typische en allegorische penningen van Spaansche zijde volge hier een beschouwing over de *typische* en *allegorische* voorstellingen op de penningen uit het andere kamp. In het licht van den tijdgeest mag het merkwaardig genoemd worden, dat de invloed van de *klassieke mythologie* op de penningen van de Opstandspartij niet groot geweest is. Ongetwijfeld pleit dit voor een sterk godsdienstig bewustzijn aan hervormden kant. Enkele malen geeft men zelfs aan een mythologische voorstelling een religieus tintje mee door de toevoeging van den naam „Jahveh”. Dit is het geval op een penning van West-Friesland uit 1596, die de afbeelding draagt van Neptunus met den dolfin¹⁾, en op een legpenning van 1599, waar de naam „Jahveh” prijkt op het zeil van het schip der Argonauten²⁾. Een gedenkpenning van den vrede van Munster, gemaakt op last van de stad Amsterdam, verbeeldt Pallas en Hercules, de wijsheid en de dapperheid, onder den stralenden naam van den Allerhoogste³⁾.

Zeer talrijk zijn daarentegen aan Nederlandsche zijde de penningen, welke hun afbeelding ontleenen aan den *Bijbel*, en wel speciaal aan het Oude Testament. Waar de leiding van den

---

¹⁾ Van Loon, I, blz. 488.

²⁾ Van Loon, I, blz. 532.

³⁾ Van Loon, II, blz. 310.

opstand na 1573 spoedig uitsluitend overging in de handen der Calvinisten, die in tegenstelling tot de oude kerk het geschreven Woord als eenige geloofsbron beschouwden, kan deze bijbelsche instelling geen verwondering wekken. Dat de belangstelling zoo sterk uitging naar het Oude Testament, vindt zijn verklaring hierin, dat men het oude Gods-volk gaarne zag als type van het nieuwe uitverkoren volk, de kerk van Calvijn, die in de Republiek door „des Heeren stercken arm” wonderbaar gestalte gekregen had⁴⁾. Zoowel in de geuzenliederen als op de penningen komt deze opvatting ten duidelijkste naar voren. Zooals de Joden zuchten onder het juk van de Egyptische Pharao's, zoo hebben de Nederlanders gezucht onder het juk der Spaansche tyrannie. Ook zij hebben hun Babylonische ballingschap gekend :

Ghelykerwys vol rouwen	Zoo hebbe wy gheseten
Sat 't volk van Israël	In 't soete Nederlant
In d' Babylöensch landouwen	Vol lydene onghemeten
Deur tyrannië fel:	Door Spaingsche Jock en bant ⁵⁾ .

Hun bevrijding, evenals die der Joden, is Gods werk; het is het loon voor hunne getrouwheid aan Zijn wet :

Dit vindt ghy opentlick beschreven
 Int Oude Testament seer claer,
 Wat hy door syn cracht heeft bedreven
 Aen haer die syn Wet houden gaer.
 In onsen tijden cond't ghy mercken
 Hoe Godt voor Hollant strijdt end vecht.
 In Zeelant thoont hy wonder wercken:
 Hy begaeft rijcklick synen knecht
 Den Edlen Prince van Oraignien
 Met wijsheyt teghen tPaus ghewelt,
 Teghens thoovaerdich volck van Spaignien
 Heeft hy hem als een Hooft ghestelt⁶⁾.

Wat hier in het algemeen wordt getuigd, zal men ook getuigen bij iedere belangrijke overwinning in het bijzonder. Toen in 1574

⁴⁾ R. Fruin, *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog* ('s-Gravenhage 1924), blz. 315, constateerde reeds een dergelijk gevoel van overeenkomst. Voor de opvattingen hieromtrent bij de nieuwere historici zie: H. Smitskamp, *Calvinistisch Nationaal Besef in Nederland* ('s-Gravenhage 1947) blz. 13—19, alwaar deze opvattingen aan critiek onderworpen worden.

⁵⁾ Van Loon, I, blz. 246. Verg. *Geuzenliedboek*, I, blz. 192. Dit laatstgenoemde werk citeer ik steeds naar de uitgave van P. Leendertz, Zutphen 1924—1925.

⁶⁾ *Geuzenliedboek*, I, blz. 237.

het Spaansche leger door de inundatie gedwongen werd de belegering van Leiden op te breken, deden de Staten van Holland een penning slaan, waarop deze overeenkomst met de Joodsche geschiedenis ten duidelijkste uitkomt. De voorzijde verbeeldt de belegering van Jerusalem door Rabsaces, den veldheer van den Assyrischen koning Sanherib. De Engel gaat doodend rond door het kamp der belegeraars en noodzaakt den koning het beleg op te breken. Het opschrift: „Ut Sanherib a Jerusalem” wordt aangevuld op de keerzijde: „Sic Hispa(ni) a Leyd(a) noctu fug(erunt). 3 Octo. 1574”. Hierbij is de belegerde stad afgebeeld, terwijl de Spanjaarden wegvlugten en de vloot van den Prins nadert⁷⁾.

De geuzenliederen op het ontzet dier stad zinspelen op hetzelfde parallelisme:

Als Rabsakes sprack den vyant:
U en can comen gheen bystant,
Leyden ghy moet versmooren: ..

Maar, zoo zingt een ander liedje:

U laster mont hoochmoedich
O Spaenschen Assur wreet,
Heeft God ghehoort seer spoedich
Dien ghy voor hem op deet, ..⁸⁾

Als „Gedeons cleyne schaer” vertrouwen zij niet zoozeer op de kracht hunner wapenen als wel op 's Heeren hulp. „Non placent D(omi)no militis ocreae//Timenti Dominum o(mn)ia cooperantur in bonum” leert een legpenning van 1576, die aan de eene zijde een zwaargewapenden ruiter, aan de andere den nedergeknielden Gedeon met de bedauwde vacht afbeeldt⁹⁾. Als Daniël in den leeuwenkuil, als Elias op zijn vlucht voor koningin Jezabel, kunnen zij hun redding alleen van God verwachten. „Is judicabit causam suam//Gratia Dei sum quod sum” – „Afflictos docet viam suam//Liberat a condemnantibus animam ejus”, verklaren de legpenningen van 1577, welke deze afbeeldingen dragen¹⁰⁾.

⁷⁾ Van Loon, I, blz. 194 v. Verg. IV Koningen, XIX, 35.

⁸⁾ *Geuzenliedboek*, I, blz. 235 en 242.

⁹⁾ Van Loon, I, blz. 228.

¹⁰⁾ Van Loon, I, blz. 232 en 239. Verg. Daniël, VI, 17 en III Koningen, XIX, 6.

De voorstelling van Willem van Oranje als de „Nassousche David” krijgt een stereotyp karakter. Het „Wilhelmus” vergelijkt:

Als David moeste vluchten	Maer Godt heeft hem verheven,
Voor Saul den Tyran:	Verlost uut alder noot,
Soo heb ick moeten suchten	Een Coniackrijck ghegheven
Met menich Edelman:	In Israel seer groot ¹¹⁾ .

Ook de penningen vergelijken den Prins in zijn strijd tegen het overmachtige Spanje met den jongen David, die alleen met zijn slinger gewapend, den strijd aanbindt tegen den reus Goliath, den beschimper van zijn God en van zijn volk. Deze voorstelling vinden wij op een gedenkpenning uit het jaar 1577 („Confidens Domino non movetur in aeternum”), op twee penningen uit 1578 („Tu solus Deus et magna facis//Fide Dno et ipse efficiet”; „Ut Goliath sevum stravit Jesseia funda, Hispanum Batavus sic leo pressit aprum”) en op twee Friesche penningen uit 1580 („A Domino factum est illud”¹²⁾). Een legpenning uit 1578 verbeeldt David, terwijl hij met Goliaths eigen zwaard den reus het hoofd afslaat („David. Goliath//Dei sunt humilia exaltare alta humiliare”¹³⁾).

Ter illustratie kunnen wij hierbij het vers aanhalen, waarmede de Brusselsche rederijkerskamer „T Mariëkranske” in 1577 den Prins van Oranje bij zijn intocht begroette:

Merckt David zynde een herder van schapen bloot,
 Door zyn ootmoedicheydt wordt van Godt verkoren
 Tot een verwinder van Goliath groot,
 Die Israël hadde ter dootd ghezwoeren.
 David bevocht hem niet vreesende synen thoren,
 Door Godts cracht is hem victorie geschiedt,
 Vrouwen en maeghden ontvingen hem, alvoren
 Spelende en singende een victorieus liet:
 Omdat hy oorsaect was (verstagheth bediet)
 Dat d' Israëliten leefden in ruste voort.
 's Gelycks hopen wy dat u excellentie, siet,
 Ons sal voorstaan: op hope van dit consoort
 Heeten wy U willecom met een minnelijck accoort¹⁴⁾.

¹¹⁾ Verg. *Geuzenliedboek*, I, blz. 42, 98, 296 en II, blz. 153.

¹²⁾ Van Loon, I, blz. 242, 249, 250 en 281. G. van Orden, *Handleiding I*, blz. 837.

¹³⁾ Van Loon, I, blz. 249. Men vindt deze voorstelling reeds op een penning van Jean de la Valette, den verdediger van Malta in 1565 (Cat. auctie J. Schulman, Amsterdam 1920, n. 789).

¹⁴⁾ Van Loon, I, blz. 241 v.

Merkwaardigerwijze is op een legpenning van 1580 de Nassausche David niet meer afgebeeld als herder, doch in wapenrok en met de koningskroon op het hoofd, wel een zinspeling op het nog niet uitgevoerde besluit van Holland, Zeeland en Utrecht, om aan den Prins de Hooge Overheid op te dragen: „Non haec humanis opibus”¹⁵⁾. Op de overdracht van de Hooge Overheid over Holland, Zeeland en West-Friesland zinspeelt ook een Zeeuwsche legpenning van 1582, waarop is afgebeeld, hoe de profeet Ahas door het verdeelen van zijn kleed aan koning Jeroboam de scheuring van het rijk voorspelde. Het omschrift erkent de opperhoogheid Gods: „Sic transfert Dns regna”. De keerzijde vertolkt dezelfde gedachte: de hand Gods rent op den Oranjeboom drie nieuwe takjes, de drie provinciën, welke zich van Spanje hebben losgescheurd. In den rand staat de bede: „Confirma Dne opus tuum”¹⁶⁾.

Ook na den dood van prins Willem blijft men den strijd tegen Spanje vergelijken met den „heiligen oorlog” van het Uitverkoren Volk. Op een Zeeuwschen legpenning van 1584 trekt Jonathan alleen met zijn schildknaap het gebergte over, om de vijanden van zijn volk te overvallen („In spe contra spem//Salus a Domino”¹⁷⁾).

De strijd tegen Mendoza in de Bommelerwaard wordt gezien als de strijd der Israëlieten tegen Amalek, waarbij het voordeel aan hun kant bleef, zoolang Mozes met opgeheven handen tot God bad, ondersteund door Aäron en Hur. Ook de Nederlanders weten, aan wien zij hun victorie te danken hebben: „Victoria a Deo precibus//Cui tributum tributum”. Aldus een legpenning van 1599, eveneens geslagen te Middelburg¹⁸⁾. Tegenover de min of meer defaitistische partij, die in 1607 op de Spaansche vredesvoorstellen wilde ingaan, wezen de Staten van Zeeland op de bazuinblazers van Jericho, rond wier afbeelding zij de veelzeggende spreuk deden aanbrengen: „Non est coarctata manus Dni”¹⁹⁾.

¹⁵⁾ Van Loon, I, blz. 283.

¹⁶⁾ Van Loon, I, blz. 313. Verg. III Koningen XI, 29.

¹⁷⁾ Van Loon, I, blz. 348. Verg. I Samuël, XIV, 1 v.

¹⁸⁾ Van Loon, I, blz. 530. Verg. Exodus, XVII, 11.

¹⁹⁾ Van Loon, II, blz. 27. Hierbij zij nog opgemerkt, dat de voorliefde voor het Oude Testament zich ook op onze huwelijkspenningen manifesteert.

Een zeer opvallend verschijnsel is het overdruk gebruik van den naam „Jahveh” (in Hebreuwsche letters) op de Nederlandsche penningen. Van 1574 tot 1648 komt dit motief ruim zestig maal voor. Meestal is de heilige naam afgebeeld hoog in de lucht, omgeven door een stralende wolk. Zoo glanst hij boven den biddenden Gedeon, boven David en Elias, op de penningen, welke wij zoo juist besproken hebben. Jahveh is het, die de vijandelijke vloten verstroot: „Flavit Jehovah et dissipati sunt” (1588)²⁰. Tevergeefs trachten Mendoza’s troepen, verbeeld door drie naakte reuzen, Hem te bevechten; Hij zendt het hemelvuur naar beneden en bliksemt hen neer: „Coelum stolidus qui territat armis armis ruat coelestibus” (1598)²¹. Maar zijn volk ziet vol vertrouwen tot Hem op in moeilijke omstandigheden: „Modicae fidei quid timetis//Fiat voluntas tua” (1608)²². Hij beurt hen op en zendt een helper in den persoon van Anjou: „Renascere Belgia” (1582)²³. Met opgeheven handen danken zij Jahveh voor de overwinning „In victoria grati” (1594)²⁴. Zijn naam straalt boven de veroverde steden en boven de slagvelden²⁵. Jahveh is de getuige van de bondgenootschappen en van de verdragen, welke de Nederlanders sluiten; Hij is het zegel, het onderpand van hun trouw. De verbonden handen, de vereenigde harten, die de overeenstemming verzinnebeelden, dragen ook het stempel van Zijne tegenwoordigheid²⁶. Op de verbinding van den Jahveh-naam met mythologische voorstellingen is boven reeds gewezen. Hier dient de aandacht nog gevestigd te worden op de verbinding van dit motief met den Nederlandschen Leeuw („Fecit magna qui potens est”)²⁷, met de Nederlandsche maagd in haar „tuin”²⁸ en met het Zeeuwsche wapen („Hac

²⁰) Van Loon, I, blz. 392; verg. 487.

²¹) Van Loon, I, blz. 521.

²²) Van Loon, II, blz. 36.

²³) Van Loon, I, blz. 310.

²⁴) Van Loon, I, blz. 450; verg. 520 (1598).

²⁵) Van Loon, I, blz. 431, 548, 558, 560, 567, 571, 572; II; blz. 10, 12, 164, 238.

²⁶) Van Loon, I, blz. 297, 481; II, blz. 46, 50.

²⁷) Van Loon, I, blz. 421 en 460; II, blz. 112.

²⁸) Van Loon, I, blz. 475.

utimur illo nitimur'')²⁹⁾. Verder komt de naam „Jahveh" ook voor als middelpunt en hoofdmotief, zonder verdere toevoegingen ³⁰⁾.

Het is ongetwijfeld een uitvloeisel van Calvijns leer, welke een afbeelding van God onder alle omstandigheden misplaatst acht, dat onze penningen God niet afbeelden als een persoon ³¹⁾, maar zich beperken tot het aanbrengen van Zijn heiligen naam. Aan dezelfde opvatting is het toe te schrijven, dat op het bekende „Laatste Oordeel" van Lucas van Leiden in de Lakenhal de afbeelding van God den Vader is overschilderd geweest eveneens met den Jahveh-naam. Ook op het Goudsche raam van Dirck Crabeth (1555), dat den doop van Christus in de Jordaan voorstelt, is de beeltenis van God den Vader in 1618 vervangen door den naam „Jahveh" (Hebr.). Aldus schijnt echter nog niet volledig verklaard, waarom men op Nederlandsche penningen zoo veelvuldig gebruik maakt juist van den Hebreeuwschen naam van God. Wilde men de afbeelding van God zelf vermijden, dan had men haar toch kunnen vervangen door de afbeelding van de hand Gods, van de stralende wolk, voorstellingen, welke inderdaad ook enkele malen voorkomen ³²⁾. Wilde men den naam Gods gebruiken, waarom dan steeds de Hebreeuwsche letterteekens?

Merkwaardig is in dit opzicht de vergelijking tusschen een „katholieken" penning van 1582 en een „protestantschen" van 1586. De eerste penning symboliseert het verbond tusschen de Staten van Henegouwen en die van Artois tot handhaving van den katholieken godsdienst (1579). Twee handen houden een zwaard, welks punt omgeven is door een wolk, waarin het woord: „Deus". Het omschrift luidt: „Domine adjuva nos" ³³⁾. De andere symboliseert de hulp, welke koningin Elisabeth van Engeland door middel van Leicester hier aan de zaak van den opstand en van den hervormden godsdienst bracht. Wij zien daarop eveneens een zwaard, welks punt schuil gaat in een wolk. Maar hier staat in

---

²⁹⁾ Van Loon, II, blz. 84.

³⁰⁾ Van Loon, I, blz. 203 en 572.

³¹⁾ Op penningen van Spaanschen kant geschiedt dit wel. Zie Van Loon, I, blz. 334, 399 en 414.

³²⁾ Van Loon, I, blz. 481 en 392.

³³⁾ Van Loon, I, blz. 302.

de wolk het woord: „Jahveh” in Hebreeuwsche letters; in den rand is als tekst aangebracht: „Sermo Dei quo(vis) ense ancipi(ti) acutior”³⁴).

In het veelvuldig gebruik van het Jahveh-motief door de Nederlandsche Calvinisten zien wij dan ook de overtuiging uitgesproken, dat de strenge God van Israël ook hun God is en dat het oude Uitverkoren Volk in zijn lotgevallen het type is van de nieuwe uitverkorenen. Ter confirmatie worde nog opgemerkt, dat dit motief op de Italiaansche en Fransche penningen bij mijn weten niet voorkomt. Wel kan men het eenige malen aantreffen op Zweedsche en Duitsche penningen³⁵). Daar deze echter alle van lateren datum zijn (eerste helft 17e eeuw), mag verondersteld worden, dat dit gebruik aan de Nederlandsche penningen ontleend is.

In aansluiting hierop komen nu de *allegorische* en *emblematische* penningen ter sprake, welke versierd zijn met symbolen van God en van *Christus*.

Vooreerst is er de wolk, waaruit de arm of de hand Gods naar buiten komt. Waarschuwend strekt Gods arm zich uit boven het leger van kardinaal Andreas van Oostenrijk, dat bij Schenkenschans den Rijn wil overtrekken: „Frustra conatur impius invito Numine” (1599)³⁶). Gewapend met het zwaard beschermt Hij Zijn huis, zooals Zeeland dankbaar erkent op een legpenning van 1602: „Fortis armatus custodit atrium”³⁷). De overmoedigen, die

³⁴) Van Loon, I, blz. 365. Wij hebben hier waarschijnlijk den invloed te constateeren van een Nürnberger penning uit 1545, die de afbeelding draagt van een uit de wolk komenden arm met een vlammend zwaard. Het omschrift luidt: „Sermo Dei ignitus et penetrantior quovis gladio ancipiti”. (Hebr. IV, 12). Zie: *Trésor de Numismatique ...* Vol. IV, Tome VIII, pl. XXII, n. 3.

³⁵) Van Loon, II, blz. 117 (Ferdinand II, 1619). *Trésor*, Vol. IV, Tome VIII, pl. XXVIII, n. 4 (Jan Wasa, + 1618) — pl. XXXVII, n. 2, 3, 6 (Gustaaf Adolf, + 1632) — pl. XLII, n. 7 (Christina + 1654) — pl. XXXIV, n. 11 (Frederic Ulric van Brunswijk—Lüneburg, 1617) — pl. XLIII, n. 7 (Joachim Ernest van Brandenburg, + 1625) — pl. XLIV, n. 8 (Johan Georg keurvorst van Saksen, + 1656) — pl. XLII, n. 1 (Johan Philip von Schönborn, aartsbisschop van Mainz, + 1673). Cat. auctie J. Schulman, Amsterdam 1929, n. 322 (Albrecht III van Brandenburg, + 1667). Verder nog op een Spaanschen penning van Philips IV (1626) in de collectie van den Prince de Ligne, Château de Beloeil.

³⁶) Van Loon, I, blz. 527.

³⁷) Van Loon, I, blz. 563. Verg. Lucas, XI, 21.

zich tegen Hem durven verzetten treft Hij met de zweep Zijner gramschap: „Sequitur superbos ultor a tergo Deus”; ook de zwaar-gewapende ruiter op den penning van 1597 is voor Hem niet veilig³⁸). Met Zijn schepter beheerscht Hij de winden, de vijandige machten³⁹), en regeert Hij over de steden, door Zijn volk veroverd, welke daarom ook Zijne veroveringen zijn: „Zelus Domini exercituum fecit hoc” (1592)⁴⁰). Talrijk zijn ook de symbolen van God, „Mijn Schilt ende betrouwen”. Zinspelend op den vergeefschen aanval op Zeeland, vertoont een legpenning van 1596 de hand Gods, die met een reusachtig schild het Staatsche leger beschermt, terwijl Aartshertog Albert vruchteloos tracht aan te vallen. Op den achtergrond zijn drie mannen biddend neergeknield: „Frustra oppugnat usque dum protegit Deus”. Een kleine variant op deze voorstelling hebben wij op een legpenning van 1597, welke onveranderd ook in 1598 en 1599 wordt aangetroffen, een bewijs voor de vertrouwdheid met deze symboliek. Hier houdt een engel het schild van Gods bescherming voor het legerkamp der Staatsche troepen tegen de aanstormende ruitery der vijanden: „Sub alis ejus securus eris: clypeus veritas ejus”, waarin tevens een zinspeling op den hervormden godsdienst kan gezien worden⁴¹).

Een ander symbolisme, dat eveneens in het „Wilhelmus” toepassing heeft gevonden, stelt God voor als den waakzamen herder van zijn volk:

Oorlof mijn arme Schapen
Die zijt in grooten noot,
U Herder sal niet slapen
Al zijt ghy nu verstroyt.

Men vindt het terug op een Utrechtschen legpenning van 1608, die aan de eene zijde een herder afbeeldt en aan de andere zijde een schaapskudde, welke door een hemelsch licht bestraald wordt: „Non dormit nec dormiet qui custodit Israël”⁴²).

³⁸) Van Loon, I, blz. 491; verg. blz. 108, 519 en 528.

³⁹) Koninklijk Kabinet. *Catalogus der Nederlandsche en op Nederland betrekking hebbende Gedenkpenningen*, I, 199.

⁴⁰) Van Loon I, blz. 431.

⁴¹) Van Loon, I, blz. 475, 491, 519 en 528.

⁴²) Van Loon, II, blz. 40. De symboliek van den „goeden herder” is ook toegepast op Willem den Zwijger, Anjou en Leicester; zie *Cat. der Nederl. Gedenkpenningen*, I, 347; — Van Loon, I, blz. 330 en 382.

Overgaande tot de Christus-symbolen dient eerst gewezen te worden op het naamteeken „CHRS”, dat een vast onderdeel vormt van het zeer veel voorkomend ijsvogel-devies van Willem van Oranje. Op een golvende zee drijft het nest van een ijsvogel, terwijl de vier winden (kinderkopjes) door een schepterdragende hand, die uit een wolk te voorschijn komt, verdreven worden en hun krachten tegen een steenrots verspillen. In de wolk straalt de heilige naam: „CHRS”. De tekst van dit devies luidt: „Saevis tranquillus in undis”, de bekende spreuk van Willem den Zwijger⁴³). Uit het feit, dat deze voorstelling in haar geheel reeds voorkomt in 1566 op een penning van Walburg van Nuenar, gravin van Horn, ziet men, dat het exclusieve karakter van het devies in de 16de eeuw reeds verzwakt was⁴⁴).

Ook het Christus-monogram XP komt aan Staatsche zijde voor op een penning van 1581, als versiering op het schild van een gehelmden en met het zwaard gewapenden leeuw⁴⁵).

Het gewone wapenschild der Admiraliteiten, de twee gekruiste ankers met het provincie-wapen in het midden, wordt op twee penningen der Admiraliteit van Noord-Holland tevens tot Christus-symbool gestempeld door het randschrift: „Sacra Anchora Christus” (1573 en 1598)⁴⁶). Een dergelijke vermenging van het heraldisch en het godsdienstig-symbolisch element komt voor op een te Antwerpen geslagen legpenning, welke volgens Van Loon de Unie van Utrecht memoreert en waarop de Nederlandsche leeuw omgeven is door de spreuk uit de Apocalyps: „Vicit Leo de tribu Juda”⁴⁷). De pelikaan op een Deventerschen penning van 1578 („Ick voede min jongen met min bloet//Bis ick vertere min lif en goedt.”) mag misschien ook als Christus-symbool geïnterpreteerd worden, daar Christus met zijn kruis op de keerzijde is afgebeeld⁴⁸). Het zeer veel voorkomend pelikaan-symbool, hetwelk in 1556 wordt aangetroffen als embleem van Philips II, in 1568 als embleem

---

⁴³) Van Loon, I, blz. 108, 240, 284 en 345.

⁴⁴) *Cat. der Nederl. Gedenkpenningen*, I, 199.

⁴⁵) Van Loon, I, blz. 304.

⁴⁶) Van Loon, I, blz. 169 en 503.

⁴⁷) Van Loon, I, blz. 265; verg. Apoc. V, 5.

⁴⁸) Van Loon, I, blz. 262.

van Willem van Oranje, in 1579 op een penning der stad Utrecht, symboliseert overigens de offervaardigheid van leiders en volk, waar het geldt de belangen der gemeenschap ⁴⁹⁾). Ook op Italiaansche penningen komt dit embleem in dezen zin voor en wel reeds in het midden der 15de eeuw ⁵⁰⁾).

Naast het zwaard, dat boven reeds is besproken, komt als symbool van het Woord Gods ook voor het boek met de zeven zegelen, waaruit de vlammen omhoog slaan: „Sermo Dei ignis inextinguibilis”. Wij treffen deze voorstelling aan op een legpenning van 1575, kort na het verbod van den katholieken godsdienst in Holland. Op de keerzijde van dezen penning zijn tien brandende harten afgebeeld met het randschrift: „Tua manus fecit hoc Dne”. Op sommige exemplaren is in het boek nog een tekst gegraveerd, zooals: „Lex crucis”, „Lex crucis testi(monium) Dni” ⁵¹⁾. De wetstafelen van Mozes zijn afgebeeld op een gedenkpenning van den vrede van Munster met het opschrift: „Deo: Proximo” ⁵²⁾. Verder komt de bijbel, als zinnebeeld van den hervormden godsdienst, voor op een penning, die geslagen is bij de overbrenging van de rekenkamer naar Gent in 1582 ⁵³⁾).

De hervormde godsdienst wordt ook gesymboliseerd door den hoeksteen, in den vorm van een gelijkzijdigen driehoek, op Hollandsche legpenningen van 1574 en 1575 ⁵⁴⁾. De eerste draagt als omschrift: „Lapis reiectus caput anguli”, terwijl de tweede hieraan nog toevoegt: „Manet invicta fides”. De keerzijde is in beide jaren gelijk: zij draagt den naam „Jahveh” omgeven door een stralende wolk, terwijl het omschrift luidt: „Dns fecit hoc et fu(it) mi(rabile) in oc(ulis) h(ominum)”.

Ook het symbool van de kerk op een steenrots is voor den hervormden godsdienst meermalen gebruikt. Het wordt aangetroffen op den gedenkpenning, welke te Middelburg is geslagen na den ondergang van de Spaansche Armada in 1588.

⁴⁹⁾ Van Loon, I, blz. 10, 113 en 266.

⁵⁰⁾ *Trésor*, Vol. IV, Tome VI, pl. XXII, n. 3—4; Tome VII, pl. VII, n. 1, pl. XXXIX, n. 4.

⁵¹⁾ Van Loon, I, blz. 208; G. van Orden, *Naamlijst* ..., II, blz. 63.

⁵²⁾ Van Loon, II, blz. 315.

⁵³⁾ Van Loon, I, blz. 322.

⁵⁴⁾ Van Loon, I, blz. 203.

Op de keerzijde van dezen penning zien wij te midden van een onstuimig golvende zee een hooge rots oprijzen, waarop een kerkje vast en veilig de aanvallen der woeste baren weerstaat: „Allidor non laedor”⁵⁵). Maar niet alleen tegen aanvallen van buiten, ook tegen moeilijkheden van binnen uit staat Gods kerk ongeschokt. Hetzelfde beeld van de kerk op de steenrots, nu bestookt door de vier winden (wederom blazende kinderkopjes), vinden wij dan ook terug op den gedenkpenning der synode van Dordrecht met het omschrift: „Asserta religione//erunt ut mons Sion”⁵⁶).

Van sympathie voor de Remonstranten getuigt daarentegen de penning, welken Johan Wyntgens, muntmeester van Gelderland, vervaardigde op de vlucht van Wtenbogaert naar de Zuidelijke Nederlanden in 1619. De voorzijde verbeeldt een wijnpers met eenige druivenstokken op den achtergrond. Uit de wolken, waarin de naam „Jahveh” straalt, houdt een hand een grooten druiventros naar beneden. Het omschrift: „Est a pressura largior et melior” spreekt moed in aan de onderliggende partij. De keerzijde zinspeelt op de gewelddaden, welke tegen de Remonstranten ondernomen werden en waaraan Wtenbogaert zich door zijn vlucht wijselijk heeft onttrokken. De voorstelling is ontleend aan de fabel van den vos, die het hol van een grimmigen leeuw passeert en daar wel voetsporen van allerlei dieren naar binnen ziet gaan, doch geen enkel naar buiten ziet komen. Ten overvloede nog afgeschrikt door de restanten van de onvoorzichtige bezoekers aan den ingang van het hol, slaat hij de invitatie van den leeuw om binnen te komen af: „Quia me vestigia terrent”⁵⁷).

Op de anti-katholieke penningen speelt de inquisitie uiteraard een groote rol. De penning, welke aan de eene zijde Margareta van Parma afbeeldt en aan de andere zijde den Nederlandschen Leeuw tusschen de inquisitiepers, die door de landvoogdes, den kardinaal en een Spaanschen soldaat wordt aangedraaid, terwijl op den voorgrond de privilegiebrieven liggen weggesmeten, is van

---

⁵⁵) Van Loon, I, blz. 392.

⁵⁶) Van Loon, II, blz. 105.

⁵⁷) Van Loon, II, blz. 111.

lateren datum ⁵⁸⁾). Authentiek is echter de penning van 1573, welke de Admiraliteit van Noord-Holland deed slaan ter herinnering aan de overwinning op Bossu en de verovering van diens admiraalschip, de „Inquisitie”. Deze penning, welke een afbeelding draagt van den zeeslag op de Zuiderzee, zinspeelt in het omschrift mede op het gehate geloofsonderzoek: „Inquisitio inquirendo nimis sedulo se ipsam perdit” ⁵⁹⁾).

Ook in de geuzenliederen, welke deze overwinning bezingen, komt de naam van het admiraalsschip herhaalde malen voor, mischien met dezelfde bijgedachte:

Waer is u Inquiscy,
U aldermeeste betrou?
Ghemaect op die condicy,
Die Geusen te bringhen in rou?
Waer is die Grave van Bossu?
U Heer groot van officy,
Sitt te Hoorn inde Kou ⁶⁰⁾.

De inquisitie vormt ook het hoofdthema op den penning, welke van Staatsche zijde geslagen werd na het afbreken der Keulsche onderhandelingen van 1579, waar de Spaansche afgevaardigden den eisch van eenheid in het godsdienstige hadden gehandhaafd ⁶¹⁾. Op de eene zijde van dezen penning is de Nederlandsche Leeuw gekluisterd aan den inquisitiepaal met een halsband, waarop het woord „Inquisitie” is aangebracht, doch die door een muis (Oranje) wordt doorgeknaagd: „Rosis leonem loris mus liberat”. Op de andere zijde biedt Philips den leeuw een vrede-stak aan, doch houdt achter zijn rug een halsband gereed, om hem opnieuw te boeien. Naast den koning staat in vol ornaat de paus afgebeeld, wiens legaat den vredehandel had bijgewoond. De randspreuk duidt er echter op, dat de verraderlijke plannen van den Spaanschen koning werden doorzien: „Liber revinciri leo pernegat”.

In dezen penning hebben wij tevens een staal van de telkens en telkens terugkeerende beschuldiging, dat de katholieken tegenover

---

⁵⁸⁾ Van Loon, I, blz. 75; de afbeelding is ontleend aan een plaat uit Valerius' „Gedenckclanck”.

⁵⁹⁾ Van Loon, I, blz. 169.

⁶⁰⁾ *Geuzenliedboek*, I, blz. 169.

⁶¹⁾ Van Loon, I, blz. 279.

„ketters” hun woord niet behoefden te houden. Het vlugschrift van den Delftschen predikant Daniël Plancius⁶²), dat op dezen grond stemming wilde maken tegen het Bestand van 1609, heeft op penning en in geuzenlied talrijke voorloopers gehad. Het verwijft komt reeds voor in een lied van 1573 of 1574, waarin de stad Enkhuizen zich richt tot het nog Spaansche Amsterdam:

Dat ghy dees Steden hebt gewonnen
 Het coemt al anders by,
 Ghy hebt altyt begonnen
 Met u verradery,
 Twelck u Papen en Cardinalen
 Hebben seer fray gheleert,
 Maer hier naer sult ghijt betalen
 So verre ghy niet bekeert⁶³).

En ook de koning zelf wordt door de Geuzen niet vertrouwd:

O Coninck wy weten seer wel,
 Dat ghy altoos, hoort mijn vermel,
 Neerstich uutspreyt al met verlanghen
 U net om ons daerin te vanghen⁶⁴).

Hetzelfde wantrouwen komt tot uiting op den gedenkpenning, welke geslagen werd ter herinnering aan de bemiddelingspoging, die namens den Keizer in 1592 door Van Reynt ondernomen werd en die door de Staten werd afgewezen. Op de eene zijde ziet men Argus, door Juno aangesteld om de in een koe veranderde Io (de Nederlandsche melkkoe) te bewaken. Mercurius speelt hem met zijn fluit in slaap, om hem daarna met zijn zwaard het hoofd af te hakken. Maar de Staten zijn niet zoo gemakkelijk te vangen: „Fistula dulce canens nostrum non decipit Argum”. „Non temere credendum”. De andere zijde verbeeldt een palmboom, waaraan de privilegiën hangen. Een geestelijke in superplie, met de bonnet op het hoofd, alsmede een raadshoor trachten deze er af te trekken, bijgestaan door drie krijgsknechten. Maar tevengeefs: „Adversus innixum ultro sese erigit pondus” — „Frustra conatur”⁶⁵). Van

⁶²) „Reden-Strijdt van de Ketters ghen gheloove te houden” (Amsterdam 1609). Verg. J. D. M. Cornelissen, *De trouw der katholieken tegenover „ketters”* (Nijmegen 1930).

⁶³) *Geuzenliedboek*, I, blz. 175.

⁶⁴) *Geuzenliedboek*, I, blz. 309 (1580).

⁶⁵) Van Loon, I, blz. 428; verg. Ovidius, *Metam.* I, 10—12.

dezelfde strekking is de legpenning, welke op een soortgelijke vredespoging van 1594 zinspeelt: Philips biedt aan een Nederlander den vredestak aan, terwijl tegelijk een Spaansch soldaat tracht zijn tegenstander beentje te lichten. Het omschrift van dezen Zeeuwschen penning luidt: „Pacem ostentat sed hoc agitur”⁶⁶). De vredesvoorstellen van 1596 gaven zelfs aanleiding tot het slaan van drie verschillende legpenningen, alle van dezelfde strekking⁶⁷). Op den eerste ziet men onder twee ineen-gestregelde handen twee soldatenbenden in gevecht: „Simulata pax cum splendet frangitur”. De tweede toont ons op den voorgrond de onthoofding van de graven van Egmond en Hoorn, terwijl op den achtergrond de kardinaal-aartshertog met een palm-tak in de hand toeziet: „Simulata pax exitium parit”. De derde draagt de afbeelding van het Trojaansche paard met de randspreuk: „Faelix quem faciunt aliena peric(ula) cautum”.

Dit onbetrouwbaarheidsmotief komt terug in 1603 in de allegorie van den vos, die onder voorwendsel van een algemeenen dierenvrede den haan van zijn veiligen boomtak zoekt te lokken („Aliud in lingua aliud in pectore”), en eveneens op een legpenning van 1605, welke de afbeelding draagt van een slang tusschen Fransche leliën en Engelsche rozen („Detectus qui latuit”). De randspreuk der keerzijde: „Non dormitasti antistes Iacobi” duidt er op, dat deze penning, evenals de vorige, geslagen is naar aanleiding van de verijdelde aanslagen op het leven van Jacobus I, als gevolg waarvan te Londen twee Jezuïeten werden terecht gesteld⁶⁸).

Aan den vooravond van het Bestand duikt het Trojaansche paard weer op als keerzijde van een Zeeuwschen legpenning van 1608 met het omschrift: „Equo ne credite Teucrici”⁶⁹).

Ligt in de boven besproken penningen de beschuldiging van staatsgevaarlijkheid der katholieken reeds eenigszins opgesloten, duidelijk komt zij tot uiting op den legpenning, welchen de Staten

⁶⁶) Van Loon, I, blz. 445.

⁶⁷) Van Loon, I, blz. 477.

⁶⁸) Van Loon, II, blz. 10 en 22.

⁶⁹) Van Loon, II, blz. 41.

lieten slaan ter gelegenheid van den moord op Hendrik IV in 1610. De voorzijde draagt de afbeelding van een opengeslagen bijbel, waarop twee duiven zitten als symbool der vriendschap. Op de keerzijde wordt een lam (de koning) door een met de bonnet gedekten wolf in de keel gebeten, een zinspeling op den Jezuiet Mariana, wiens boek „*De rege et de regis institutione*” (1598) den moordenaar tot zijn daad zou gebracht hebben. Het omschrift luidt: „Religio amorem non caedes fovet”⁷⁰⁾.

De felle haat tegen paus en geestelijkheid, welke in vrijwel alle geuzenliederen doorklinkt, spreekt ook uit de bekende halve maantjes, welke Boisot's matrozen bij het ontzet van Leiden (1574) droegen met hun van verbittering getuigende opschriften: „Liver Turcx dan Paus//En despit de la mes”. Een jonger exemplaar (zonder gezichten) wordt bewaard in het Koninklijk Penningkabinet. De legende luidt daar: „Liever Turcks als Paus//in spyt van die mis anno 1581”⁷¹⁾. Eenzelfde afkeer van Altaarsacrament en Hiërarchie blijkt op een penning van 1587, welke wel stamt uit de kringen der Leicestersche en dus fel-protestant-sche partij. Terwijl de voorzijde Elisabeth en Leicester verheerlijkt, tuimelen op de keerzijde een paus, een kardinaal, een bisschop, een abt, een priester, een bedelmonnik en een non dooreen te midden van een kelk, een monstrans, een ciborie en een viertal hosties, getroffen door den adem van Gods almacht: „Quem Deus conficiet spiritu oris sui”⁷²⁾.

De vijanden van het „Volk Gods” zijn natuurlijk ook de vijanden van God zelf en zullen als zoodanig hun verdiende straffen niet ontgaan. Een legpenning van 1587 stelt een Spanjaard voor, staande tusschen de allegorische figuren van honger (een magere vrouw) en dood (een geraamte met wapenen) met de legende: „Multa sunt mala impiorum”. De keerzijde daarentegen vertoont een hoorn van overvloed: „Qui Dno fidit bonitate ejus circumdabitur”⁷³⁾. Maar de tegenslagen hebben hun niets geleerd. Op

⁷⁰⁾ Van Loon, II, blz. 67.

⁷¹⁾ Van Loon, I, blz. 192; *Cat. der Nederl. Gedenkpenningen*, I, 337.

⁷²⁾ Van Loon, I, blz. 375—376.

⁷³⁾ Van Loon, I, blz. 379.

een penning, geslagen ter viering van den ondergang der Spaansche Armada in 1588 houden de paus, de keizer, de Spaansche koning, kardinalen, bisschoppen en rijksvorsten raad. Allen zijn geblinddoekt en zitten op een vloer, welke met scherpe pinnen is bezet. Het omschrift verwijt hun zoowel weerspanning als verblinding: „Durum est contra stimulos calcitrare. O coecas hominum mentes o pectora coeca”⁷⁴⁾.

Vergeleken de Nederlandsche Calvinisten zichzelven gaarne met het Uitverkoren Volk van het Oude Testament, voor hun tegenstanders vonden zij geëigende qualificaties in het boek der Openbaring van den apostel Joannes. Van den beginne af hebben zij gewacht op den val van het „Roomsche Babylon”, welken zij in het genoemde bijbelboek voorspeld achtten. Het „Ante-Christis Nieuwe-Jaer 1572”⁷⁵⁾ is niets anders dan een paraphrase van het achttiende hoofdstuk van de Apocalyps, toegepast op de Roomsche kerk, met het steeds terugkeerend refrein: „Cecidit, cecidit, Civitas magna Babilonia”. Een uitbeelding daarvan geeft een legpenning van 1583, welke aan de eene zijde een afbeelding draagt van den engel, die den molensteen in zee werpt, waardoor Babylons ondergang zinnebeeldig wordt voorgesteld, met het omschrift: „Sic ruet alta Babilon”. Op de andere zijde staat het Roomsche Babel reeds volop in brand, terwijl op den voorgrond een monnik zijn armen radeloos omhoog heft. Het omschrift spoort de geloovigen aan tot een nog vaster vertrouwen op de voltrekking van dit godsgericht: „Fortis Dns qui judicabit eam c(onfidite) f(ideles)”⁷⁶⁾.

Naast Babylon, de roode hoer, verschijnt in de geuzenliederen regelmatig ook het Beest met de zeven koppen; hun heerschappij is na de komst van Alva in onze gewesten eerst goed begonnen. Immers:

De Roode Hoer opt croonde Beest
Wert nu omentlick onbevreesd,
Van Coninghen aenghebeden⁷⁷⁾.

⁷⁴⁾ Van Loon, I, blz. 390.

⁷⁵⁾ Geuzentiedboek, I, blz. 90; verg. blz. 130.

⁷⁶⁾ Van Loon, I, blz. 340.

⁷⁷⁾ Geuzentiedboek, I, blz. 55 (1567); verg. Apoc., XVII.

Gelukkig zou de macht van het Beest niet lang duren. Toen in 1590 in Frankrijk een protestantsche koning de macht in handen scheen te krijgen, zag men hier den ruiter reeds naderen op het witte paard, den Getrouwe en Waarachtige, uit wiens mond het tweesnijdend zwaard ging en die den strijd zou aanbinden tegen het Beest en tegen de koningen der aarde. Men hoorde reeds den wekroep van den engel, die de vogelen bijeen moest roepen, om het vleesch der verslagenen te eten.

Dit geheele tafereel is afgebeeld op een penning van 1590 met de spreuk: „Godt almachtich regneert”. De keerzijde verтоont het zevenkoppige Beest in den vuurpoel: „T Beest wort gevangen” ⁷⁸).

Al ging het met den ondergang van Rome niet zoo vlot als men wel verwachtte, de hoop herleefde toch weer in de fel-Calvinistische harten, toen Frederik V van de Palts in 1620 optrok naar Bohemen, om zich aldaar een koninkrijk te verwerven. Een Utrechtsche legpenning van dat jaar verтоont het Beest met zeven koppen, omgeven door krijgsknechten, van welke sommigen ter aarde nederliggen, misschien om het Beest te aanbidden: „Futura in terris desolatio”. De keerzijde verbeeldt een aantal biddende menschen, die met opgeheven handen opzien naar den hemel, vanwaar hun een licht uit de wolk tegenstraalt: „Liberatio fidelium prope” ⁷⁹).

Lang, zeer lang heeft dit ideeëncomplex ingewerkt op ons Nederlandsche volk niet het minst vanaf de kansels. En eerst in de tweede helft der achttiende eeuw verklaart ons een predikant, dat — dank zij de bescheidenheid en zedigheit der Roomschegezinden — „onze predikstoelen zoo sterk niet meer daveren van Babels hoer, het veelhoofdige beest en de springhanen der afgronden” ⁸⁰).

Anti-katholiek van strekking is ook de penning, die door J. Looff in twee, overigens weinig verschillende, varianten ge-

---

⁷⁸) Van Loon, I, blz. 407; verg. *Apocalyps*, XIX, 11—21, *Geuzentiedboek*, I, blz. 307 en II, blz. 252.

⁷⁹) Van Loon, II, blz. 129.

⁸⁰) M. J. M. van der Heijden, *De dageraad van de emancipatie der katholieken* (Nijmegen 1947), blz. 6.

maakt werd bij gelegenheid van de inneming van 's-Hertogenbosch in 1629⁸¹⁾). Op de voorzijde verdrijft de Nederlandsche Leeuw verscheidene dieren, welke iconographisch allen ongunstige betekenissen hebben, uit een bosch, dat door een twaalfstal boompjes wordt aangeduid. Wij herkennen een nachtuil, een vleermuis, een sprinkhaan, een adder, een spin, een hagedis, een vos, een aap, een beer, een ezel, een varken, een pad, een draak, een basilisk en een griffoen. Terecht ziet Van Loon hierin een allegorie van de uitdrijving der geestelijken na de overgave van de stad: „Hinc inimica mihi, silva est mea, cedite monstra”. De bron voor deze voorstelling is wel te zoeken in een geuzenlied van 1597, waarin onder meer gezegd wordt:

Schaemt u nu Brabant seere,
Vlaenderen oock vol oneere,
Vol Afgoderye blent,
Jeswijten, Cappcijnen,
Vol doenders, leelijcke swijnen
Vol woont u Logement.
Noch hebby menich beeste,
Ghenoech in u foreeste,
Met menich leelijck dier,
Bijschoppen, Proosten, Papen, ..

.....
Ghy hebt seer veelderhande
Daer noch in u Warande,
Van dat gheboeft seer wreet
Alwaert datmense sochte
Men vont niet sulck ghedrochte
In Plutoos Camer breet⁸²⁾.

Ten besluite zij opgemerkt, dat op de penningen die na den Munsterschen vrede geslagen zijn, het godsdienstig element zoo goed als geheel is verdwenen. Alleen de „Jahveh-naam” handhaaft zich de geheele 17de eeuw door. Het polemische anti-katholieke element duikt wederom op in het laatste kwart der eeuw bij de tochten van Willem III naar Engeland. De penningmaker Jan Smeltzing zal zich dan nog eens een fel en onverbiddelijk tegenstander der katholieken toonen.

---

⁸¹⁾ Van Loon, II, blz. 182—183.

⁸²⁾ Geuzenliedboek, II, blz. 51.